

УДК 338.431.8

Д. В. Маховський,
аспірант, Дніпропетровський державний аграрний університет

РОЗРОБКА РЕГІОНАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ АПК

D. Makhovsky,
Postgraduate student, Dnipropetrovs'k State Agrarian University

DEVELOPMENT OF A REGIONAL STRATEGY OF ENSURING THE COMPETITIVENESS OF THE AGRICULTURAL COMPLEX

У статті визначено суть, пріоритети розвитку та шляхи формування і розробки регіональної стратегії забезпечення конкурентоспроможності АПК.

The article defines the essence, development priorities and ways of formation and development of a regional strategy to ensure the competitiveness of the agricultural complex.

Ключові слова: конкурентоспроможність, агропромисловий комплекс, інфраструктура, аграрні технології, ринкова кон'юнктура, інтенсифікація виробництва.

Key words: competitiveness, agriculture complex, infrastructure, agricultural technology, market conditions, the intensification of production.

ВСТУП

Передумовами забезпечення сталого підвищення рівня життя населення є постійне зростання конкурентоспроможності національної економіки базових конкурентних переваг для сільськогосподарського товаровиробництва, які фактично зводяться до первинних економіко-географічних умов, ресурсної забезпеченості, наявності масштабної транспортної інфраструктури та поки значної кількості досвіченого населення для ефективно конкурентної боротьби в сучасних умовах недостатньо. Між тим темпи інноваційного та науково-технічного розвитку, який має створювати для економіки регіону новітні конкурентні переваги, вкрай погані [1].

Відтак, постає завдання формування відповідної узгодженої системи довгострокових заходів, спрямованих на оптимальне використання позитивних результатів для зміцнення конкурентоспроможності АПК на основі державної підтримки інвестиційного процесу [2]. При цьому завданням цілеспрямованої структурної політики держави стає реалізація нагромадженого потенціалу змін та максимально ефективного використання для зазначеної мети технічних, фінансових, людських і організаційних ресурсів, що набуті протягом періоду економічного зростання [3].

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вивчення наукових джерел та публікацій на початку нового століття засвідчує зростання уваги українських науковців до проблеми розробки регіональної стратегії забезпечення конкурентоспроможності АПК [4]. Цій тематиці присвячено

наукові праці Близнюк В. В., Богині Д. П., Грішнєвої О. А., Дмитренко Г. А., Лібанової Е. М., Лісогор Л. С., Онікієнка В. В., Петрової І. Л., Семикіної М. В. та ін. Теоретичні уявлення про конкуренцію та конкурентоспроможність збагачують праці Друкера П., Портера М., Стрикленда А., Фатхутдінова Р. А., Генкіна Б. М. та інших вчених близького і дальнього зарубіжжя.

Наукові праці українських і зарубіжних дослідників підводять до думки, що питання розробки регіональної стратегії забезпечення конкурентоспроможності АПК потребують регулювання не лише на рівні підприємств, а й на рівні регіонів, країни загалом.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою даної статті є формування основних пріоритетів регіональної стратегії забезпечення конкурентоспроможності АПК, постановка першочергових завдань для її виконання та визначення можливих ризиків і перешкод.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Формування відповідного середовища мотивації суб'єктів господарювання до конкурентної поведінки та сприятливих умов для реалізації цієї поведінки передбачає застосування інструментів грошово-фінансової, інноваційно-промислової, науково-технічної, зовнішньоторговельної та соціальної політик, які разом становитимуть злагоджену несуперечливу систему державного регулювання засновану на принципах взаємного балансу інтересів [5].

Саме стратегія як цілісна система дій, що розрахована на тривалий період часу, спрямована на

реалізацію мети, завдань та пріоритетів з урахуванням комплексу впливів ендогенних та екзогенних чинників [6]. Тому, на думку низки фахівців, стратегія може розглядатися як певний "віртуальний ресурс", що протягом певного часу спроможний компенсувати брак окремих інших ресурсів, необхідних для розвитку суспільства (фінансових, природних, людських тощо) [7]. Розробка та реалізація цілісної стратегії забезпечення конкурентоспроможності АПК могла б дозволити Україні вийти з кола ресурсних обмежень.

Враховуючи проведені нами дослідження, пропонуємо стратегію економічного і соціального розвитку АПК Дніпропетровської області.

Головною метою представленої стратегії є реалізація структурно-інноваційної моделі розвитку аграрного сектору. Це дозволить розвивати сільське господарство такими темпами, щоб вийти на рівень необхідних норм споживання основних продуктів харчування на душу населення та дасть можливість забезпечити випереджальний розвиток і протягом десяти років підвищити основні показники рівня життя населення в 2 рази. Важливим також є впровадження енергозберігаючих технологій, що дозволить зменшити питомі витрати палива та енергії в середньому на 50%.

Формування стратегії починається з визначення основних пріоритетів розвитку області. Спираючись на окреслені пріоритети, складаємо перелік завдань, що виходячи з ролі і можливостей постають перед обласними органами влади та органами самоврядування і визначаємо основні шляхи їх вирішення на найближчу перспективу. При цьому потрібно обов'язково передбачити, які ризики можуть виникнути на перешкоді та визначити за основну мету розробленої стратегії — координацію діяльності всіх названих структур у досягненні поставлених завдань. За таких умов сформульовані завдання та шляхи їх вирішення, поряд з іншими стратегічними документами державного рівня, підприємницьких структур та громадських організацій, дозволять досягти бажаного стану області.

Визначено три основні пріоритети розвитку Дніпропетровської області, що першочергово впливають на підвищення конкурентоспроможності агропромислового сектору економіки, а тому мають формувати напрями політики державних органів влади по створенню максимально сприятливих умов випереджального розвитку аграрних підприємств за рахунок інновацій в технологію та організацію виробництва.

Промисловість Дніпропетровщини має в основному аграрну спрямованість. Цей фактор потрібно використати таким чином, щоб він став основним елементом переваги перед іншими регіо-

нами України і визначальним для створення сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату.

Тому першим стратегічним пріоритетом є забезпечення стабільного та ефективного функціонування аграрної сфери та агропромислового комплексу, орієнтація на задоволення внутрішніх та експортних потреб у продукції сільського господарства та продуктів переробки, вдосконалення регіональної структури аграрного сектору на основі інтенсифікації виробництва, кооперації та ефективною підприємницької діяльності.

Досягнення визначеного пріоритету буде можливим за умови виконання таких основних завдань:

- ініціювати створення системи впровадження сучасних аграрних технологій, що приводять до покращення сільськогосподарського виробництва та збільшення його продуктивності, шляхом сприяння розвитку новітніх технологій у сільськогосподарському виробництві;

- впровадженню дружніх до людини аграрних технологій, у тому числі точних індустріальних технологій рослинництва, обробки землі, використання сучасної обробної та інформаційної техніки в сільському господарстві, розробці та впровадженню нових сортів та виробництва насінництва (соя, рапс, соняшник, буряк), розробці сучасних технологій переробки бобових і інших культур.

Основні завдання для досягнення основних пріоритетів:

- екологічно-чиста утилізація органічних відходів, виробництва органічних добрив та ресурсів, в тому числі біопалива;

- створення обласного центру новітніх агротехнологій.

Також важливим моментом у вирішенні поставленого завдання є створення інфраструктури для навчання та перекваліфікації фермерів і сільськогосподарських спеціалістів, які і будуть використовувати у своїй діяльності інноваційні технології.

Формування та запровадження ринкових механізмів підприємницької діяльності в аграрній сфері здійснюється шляхом:

- формування інфраструктури аграрного ринку для забезпечення прозорих каналів збуту сільськогосподарської продукції;

- застосування заставних цін при закупівлі зерна та цукру з метою уникнення сезонних та кон'юнктурних коливань цін на ринку;

- недопущення адміністративного обмеження рівня цін на сільськогосподарську продукцію, та усунення бар'єрів на шляху їх реалізації;

- формування регіональних оптових ринків аграрної продукції та спеціалізованих аукціонів і ярмарок;

— сприяння розвитку біржової торгівлі шляхом укладання спотових і форвардних біржових контрактів.

Удосконалення фінансово-кредитного обслуговування за допомогою:

— розширення участі агроформувань області у державних програмах фінансової підтримки аграрного сектору економіки;

— стимулювання розвитку довго-і коротко-термінового кредитування аграрного сектору зі стабілізації кредитних відносин;

— організації кредитних спілок для одержання кредитних ресурсів сільгоспвиробниками, що не мають доступу до кредитів комерційних банків;

— функціонування біржового ринку та форвардних контрактів як додаткового джерела кредитування;

— інтеграції банківського аграрного і промислового капіталу через створення агропромислових груп.

Удосконалення матеріально-технічного забезпечення підприємств агропромислового комплексу через:

— сприяння широкому залученню інвестицій в аграрний сектор економіки;

— сприяння придбанню технічних засобів через сприяння придбанню техніки вітчизняного виробництва із якнайбільшою відсотковою знижкою;

— створення сприятливих умов для розвитку вільної конкуренції шляхом сприяння створенню кластерів основних галузей промисловості.

Покращення зовнішньоекономічної діяльності за допомогою:

— сприяння збільшенню обсягів продукції (послуг) власного виробництва до країн ближнього та дальнього зарубіжжя;

— підвищення конкурентоспроможності продукції власних товаровиробників;

— стимулювання процесу залучення іноземних інвестицій до області;

— розвиток зовнішньоторговельної інфраструктури;

— стимулювання нарощування експорту готової продукції.

Прискорення розвитку харчової і переробної промисловості призведе до:

— збільшення надходжень на переробку у харчову і переробну промисловість області продукції сільського господарства;

— розширення асортименту продукції промисловості шляхом розробки нових технологій;

— активізації зовнішньоекономічної діяльності підприємств переробної промисловості щодо просування вітчизняних продовольчих товарів на зовнішні ринки.

Розробка і впровадження програм розвитку територій в сільській місцевості та підтримка підприємництва на селі шляхом:

— бюджетної підтримки і наповнення місцевих фондів розвитку підтримки підприємництва, адже реальні вклади і підтримка державними органами існуючих фондів розвитку підприємства є дієвим сигналом потенційним інвесторам для підвищення їх довіри до економічної політики окремих територій та підприємств;

— створення електронної сільськогосподарської біржі Дніпропетровської області;

— розширення зайнятості сільського населення через комплексне забезпечення його багатогалузевого та багатофункціонального розвитку;

— збереження мережі та забезпечення функціонування установ соціальної сфери села, оновлення і розвиток їх матеріальної бази;

— спрямування державних капіталовкладень на будівництво в сільській місцевості мереж, закладів освіти та охорони здоров'я;

— розширення та підтримка індивідуального житлового будівництва на селі;

— розробки і впровадження інформаційних технологій у системи зв'язку та нових інформаційних систем в сільськогосподарські райони;

— ініціювання створення бізнес-інкубаторів;

— надання допомоги районним державним адміністраціям і органам місцевого самоврядування у стимулюванні підприємництва на місцевому рівні;

— стимулювання створенню страхових сільськогосподарських компаній;

— сприяння формуванню та розвитку сільськогосподарських холдингів.

Другим пріоритетом стратегії розвитку Дніпропетровської області є забезпечення інноваційності основних секторів економіки регіону та його конкурентного середовища для забезпечення конкурентоспроможності виробництва через реалізацію інноваційного шляху реформування ринкових відносин в Україні.

При цьому до вирішення повинні бути поставлені такі завдання:

— зменшення енергомісткості виробництва у 2 рази, що дозволить зменшити інвестиції в енергетичну сферу.

Для практичного формування і впровадження положень моделі необхідно розробити пакет взаємоузгоджених із законодавством регіональних і галузевих нормативно-правових актів відносно базових питань:

— стратегічного планування регіонального розвитку;

— підвищення спроможності діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого

самоврядування;

— запровадження нового механізму державного регулювання регіонального розвитку та стимулювання територіальних громад;

— забезпечення прискореного регіонального розвитку;

— удосконалення інформаційного забезпечення центральних та регіональних органів влади.

Важливими для Дніпропетровщини є перетворення інфраструктури інноваційної діяльності, що практично не сформована. Тому ставиться завдання досягти швидкого прогресу у вирішенні цього завдання завдяки синергетичному ефекту, об'єднавши в одну мережу: консалтингові, юридичні, інформаційні, патентні, маркетингові організації і виставкові підприємства різних форм власності.

Лише створивши для них спільну систему обміну інформацією, можна забезпечити координацію та управління. Також завдяки такій концентрації буде створена критична маса інноваційних регіональних пропозицій і можливих варіантів управлінських рішень щодо розвитку економіки області і системи управління інноваційним розвитком регіонів.

У період переходу до інноваційної моделі розвитку значення набуває рівень освіти населення, соціальне середовище та фінансування людського розвитку.

Цей фактор як перевагу необхідно використати для загального рівня цивілізації села, в тому числі рівня життя.

Для активізації і поліпшення інноваційної діяльності в області необхідно впроваджувати:

— запозичення нововведень з інших регіонів України. Тут необхідне довгострокове технічне співробітництво з розробниками;

— посилення роботи з Місцевим інноваційним фондом та Державною інноваційною компанією шляхом створення єдиної системи підготовки і просування інноваційних проектів;

— безпосередні контакти з активно працюючими вченими й інженерами при пошуку технологій;

— матеріали, рекомендації, пропозиції, отримані під час участі органів державного управління у різних семінарах і конференціях, присвячених технологічним трансферам;

— використання як засобу комунікацій і пошуку інформації;

— налагодження контактів патентних повірених з тими розробниками, що звертаються до них для оформлення патенту на свій винахід.

Для створення сприятливих умов впровадженню інновацій, крім вище перерахованих шляхів вирішення, потрібно виокремити створення центру регіонального розвитку.

Третім пріоритетом, що буде створювати фінансову підтримку сформованої стратегії розвитку, ми визначили як збереження високих темпів поступального розвитку господарського комплексу шляхом формування сприятливого інвестиційного клімату.

Впровадженню в життя визначеного пріоритету будуть сприяти сформульовані нижче завдання та можливі шляхи їх вирішення, зокрема:

— створення сприятливих для підприємств умов залучення інвестицій;

— створення небанківських кредитних установ, що стануть важливим елементом поліпшення інвестиційного клімату;

— створення гарантійних фондів як неприбуткових організацій, що будуть гарантувати повернення банківських відсотків позичальниками та забезпечать їх зниження внаслідок зменшення ризиків;

— розширення участі агроформувань області в державних програмах фінансової підтримки аграрного сектору економіки;

— стимулювання розвитку довго- і короткотермінового кредитування аграрного сектору області з метою стабілізації кредитних відносин;

— розробка і впровадження комплексних антикорупційних програм;

— проведення прозорої і відкритої політики;

— проведення презентацій можливостей товарів підприємств області на виставково-ярмаркових заходах, які проводяться в Україні.

Розвиток системи спільного інвестування, а саме:

— забезпечення сприятливих умов для залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій з метою впровадження інновацій, що має забезпечити розвиток та конкурентоспроможність регіону;

— розвиток та підвищення ефективності роботи інфраструктури підтримки малого та середнього підприємництва;

— розширення інвестиційної привабливості підприємств;

— створення сприятливих умов для збільшення обсягів інвестицій в економіку області;

— поліпшення інвестиційного іміджу, збільшення довіри інвесторів;

— забезпечення максимального сприяння підприємствам в пошуку та залученні промислових та фінансових інвесторів;

Покращення зовнішньоекономічної діяльності шляхом:

— сприяння збільшенню обсягів експорту продукції [послуг] власного виробництва до країн ближнього та дальнього зарубіжжя;

— підвищення конкурентоспроможності продукції власних виробників;

— стимулювання процесу залучення іноземних інвестицій до регіону;

— розвитку зовнішньоторговельної інфраструктури.

Проблема належного інвестування АПК області має вирішуватися на засадах самофінансування і залучення приватного, в тому числі й іноземного, капіталу.

Для розвитку інвестиційної діяльності на Дніпропетровщині потрібно розробити "Програму залучення інвестицій у Дніпропетровську область", що допоможе інвесторам зорієнтуватися на ринку і правильно вкласти капітал.

Так, доцільно створити інвестиційну карту області, що містила б характеристики потенційних об'єктів для інвестицій, була динамічною, постійно оновлювалася та доповнювалася новими даними. Це зможе представити повну базу даних об'єктів, які представляють інтерес потенційним інвесторам.

Становлення широкої мережі громадських підприємницьких організацій надасть можливість залучати кошти у розвиток сільськогосподарських підприємств та підтримувати їх динамічний розвиток.

Досягнення виділених пріоритетів можливе за рахунок виконання поставлених нами завдань. Проте на всі сформовані вище шляхи та напрями вирішення основних завдань значний вплив будуть справляти можливі виклики і загрози. Тому ми вважаємо за необхідне виділити та сформулювати всі перешкоди та ризики, що можуть виникнути, для попередження і нівелювання негативного впливу.

Зовнішніми перешкодами та ризиками для досягнення основної цілі сформованої нами стратегії розвитку Дніпропетровської області є:

— висока експортна залежність української економіки, що призводить до погіршення умов та уповільнення темпів зростання виробництва. Як наслідок, може відбутися уповільнення динаміки експорту;

— підвищення імпоротної ціни на газ та зростання цін на ринку нафтопродуктів, враховуючи високу залежність національного виробництва від імпорту енергоносіїв, безпосередньо викличе дестабілізацію на валютному ринку через зростання попиту та формування негативних очікувань.

До перешкод у розвитку економіки можуть привести внутрішні чинники, серед яких є:

— неприйняття Верховною Радою України законопроектів, які передбачають запровадження механізмів стимулювання діяльності в сфері енергозбереження; подальше зволікання з прийняттям похідних розпорядчих та нормативних документів, що мають визначити механізм прак-

тичного застосування законодавчих актів, які діють у сфері енергозбереження;

— наявність суттєвих розбіжностей і суперечливих положень у законодавчих та нормативних актах;

— збільшення запозичень на внутрішньому ринку з метою фінансування видатків бюджету та безумовне виконання Державою своїх боргових та соціальних зобов'язань, що може призвести до збільшення вартості кредитів для реального сектору через посилення конкуренції за тимчасово вільні кошти в економіці;

— економічна дестабілізація і як результат зменшення платоспроможності населення та підприємств всіх секторів економіки;

— виділення коштів субвенцій з бюджетів усіх рівнів наприкінці календарного року, що практично унеможливить повне їх використання в цьому році.

Інфляційні процеси на споживчому ринку будуть формуватися під впливом подальшого розвитку інфляції витрат при утриманні на високому рівні інфляції попиту. В таких умовах не зменшуватимуться відсоткові ставки за кредитами і, вірогідніше, спостерігатиметься незначне зростання, що не дасть можливості компенсувати зниження рівня доходності і, разом з іншими факторами, стане причиною низьких темпів зростання валового нагромадження.

Особливості розвитку економіки області можуть породжувати специфічні для неї внутрішні ризики і перешкоди.

Серед них:

— несприятливі природні умови, скорочення проти прогнозованих обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та зменшення її надходження на переробні підприємства;

— несприятлива цінова ситуація на ринку основних видів сільськогосподарської продукції, паливно-мастильних матеріалів та інших матеріально-технічних ресурсів, загострення цін;

— монополізм на ринку ресурсів для потреб сільськогосподарського виробництва;

— непривабливість сільськогосподарських товаровиробників як клієнтів комерційних банків у зв'язку із залежністю їх господарювання від відсутності страхування ризиків, можливістю неповернення кредитів;

— зволікання із формуванням ринкової інфраструктури збуту сільськогосподарської продукції, нерозвиненість інфраструктури експорту зерна, олійних культур, цукру та іншої продукції агропромислового комплексу;

— низькі темпи впровадження енергозберігаючих технологій в енергетиці та низькі темпи зниження втрат в електромережах можуть призвести до зростання тарифів для промислових та сільськогосподарських підприємств;

— недостатній рівень впровадження ґрунтозахисної техніки не призупиняє зростання ерозії сільськогосподарських земель.

У сфері інвестиційної політики можливими є такі перешкоди:

— недосконале законодавство, змін курсу уряду залежно від зміни ситуації в країні, постійні спроби уряду вдаватися до ручного керування економікою;

— потенційні збитки, які можуть понести суб'єкти господарської діяльності від змін у процентних та валютних курсах;

— незбалансованість внутрішніх ринків, в які будуть направлятися інвестиції.

Від зовнішньоекономічної політики уряду, що справляє значний вплив на підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств не лише на зовнішньому, а й на внутрішньому ринку можна очікувати на:

— недостатність фінансування заходів, спрямованих на адаптацію українського законодавства до законодавства ЄС;

— відсутність механізмів страхування експортних ризиків;

— відсутність фондів надання експортних кредитів для підтримки виходу вітчизняних підприємств на зовнішні ринки.

ВИСНОВКИ

Усі механізми та процедури реалізації даної стратегії розвитку базуються на тому, що вона повинна в повному обсязі слугувати інформаційною базою для підтримки прийняття стратегічних рішень у системі управління економікою області.

Отже, як засіб досягнення оптимальних параметрів соціально-економічного розвитку, який задовольняв би всі суб'єкти економічних відносин, стратегія забезпечення конкурентоспроможності АПК має формуватися та реалізовуватися на державному, виробничому та громадському рівнях.

На державному рівні мають обговорюватися та вирішуватися питання фінансової, цінової, соціальної, зовнішньоекономічної політики, а також політики доходів. Тут визначаються і встановлюються основні завдання заходів економічної політики, конкретні інструменти, які мають максимально враховувати потреби національної економіки та сприяти досягненню високого рівня суспільної ефективності аграрного виробництва.

На виробничому рівні (рівні підприємства) має опрацьовуватися комплекс питань, які стосуються специфіки функціонування конкретного підприємства або групи підприємств з метою визначення потреб щодо запровадження тих чи інших важелів або обмежень.

На громадському рівні мають узгоджуватися питання соціальних відносин, регулювання рівня доходів, заробітної плати тощо, здійснюватися громадський контроль над ефективністю дій органів влади, а також соціальним ефектом діяльності бізнесу. Результатом взаємодії зазначених рівнів має стати розробка комплексного механізму, спрямованого на покращення правового, економічного та соціального середовища, в якому відбувається конкурентне змагання компаній.

Література:

1. Василенко В.О., Ткаченко Т.І. Стратегічне управління: навчальний посібник. — К.: ЦУЛ, 2003. — 396 с.

2. Володькіна М.В. Стратегический менеджмент: учебное пособие. — К.: Знання-Прес, 2002. — 149 с.

3. Грибов В.Д. Основы бизнеса: учебное пособие. — М.: Финансы и статистика, 2001. — 160 с.

4. Ковальчук М.І. Економічний аналіз у сільському господарстві: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. — К.: КНЕУ, 2002. — 282 с.

5. Люкшинов А.Н. Стратегический менеджмент на предприятиях АПК. — М.: Колос, 1999. — 367 с.

6. Немцов В.Д., Довгань Л.Є. Стратегічний менеджмент: навчальний посібник. — К., "Ексоб", 2002. — 559 с.

7. Саблук П.Т. Основні напрями розроблення стратегії розвитку агропромислового комплексу в Україні // Економіка АПК. — 2004. — № 12. — С. 3—15.

References:

1. Vasilenko, V.A. and Tkachenko, T.I. (2003), Strategic management: a training manual, The centre of educational literature, Kyiv, Ukraine, 396 p.

2. Volodkina, M.V. (2002), Strategic management: a training manual, Knowledge press, Kyiv, Ukraine, 149 p.

3. Gribov, V.D. (2001), Business basics: a training manual, Finance and statistics, Moscow, Russia, 160 p.

4. Kovalchuk, M.I. (2002), Economic analysis in agriculture: textbook-methodical allowance for self-study on discipline, Kyiv national economic University, Kyiv, Ukraine, 282 p.

5. Lyukshinov, A.N. (1999), Strategic management at agricultural enterprises, Kolos, Moscow, Russia, 367 p.

6. Nemtsov, V.D. and Dovgan L.E. (2002), Strategic management: a training manual, "Eksob", Kyiv, Ukraine, 559 p.

7. Sabluk, P.T. (2004), "Main directions of strategy development of the agroindustrial complex development in Ukraine", Economics of the agroindustrial complex, vol. 12, pp. 3—15.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2013 р.